SIR C R REDDY COLLEGE

(AIDED & AUTONOMOUS), ELURU, W.G. DIST. A.P. INDIA

AFFILIATED TO ADIKAVI NANNAYA UNIVERSITY, RAJAMAHENDRAVARAM, THRICE ACCREDITED AT 'A' LEVEL BY NAAC

ज्ञान - विज्ञानं विमुक्तये

INTERNATIONAL CONFERENCE అంతర్జాతీయ సదస్సు

Sponsored by UGC (with Autonomy Grants)

Organised by Telugu & Oriental Languages (Sanskrit & Hindi)

In Association with Department of Language & Culture, Govt. of A.P.

సాహిత్యం-సంస్కరణ దృక్పథం

साहित्यस्य संस्करणदृक्पथः साहित्य-सुधारवादी दृष्टिकोण

Certificate

This is to certify that Dr. / Prof. / Mr. / Ms. A. SUDHAMA VAMSI

Professor / Assoc. Prof. / Asst. Prof. / Research Scholar / Student of

University / College MATRU SRI ORIENTAL COLLEGE JILLELLAMUDI has participated

/ Presented a paper entitled श्रीमद्वाल्मीकि रामायणे विद्यमान संस्करणदृक्पथः

He / She also chaired a session / delivered invited talk on 14th & 15th December 2018.

Dr. Konda Ravi
CONVENER

Dr. K.V.S.P.B. Acharya
ORGANISING SECRETARY

Dr. K.A. Rama Raju
CHAIRMAN & PRINCIPAL

श्रीः

श्रीमद्वाल्मीकि रामायणे विद्यमान संस्करणदृक्पथः

Dr. ASAVADI SUDHAMA VAMSI,
M.A., M.Phil., Ph.D., NET in Sanskrit
Principal (FAC) & Senior Lecturer in Sanskrit
Matrusri Oriental College, Jillellamudi.
Bapatla Md., Guntur Dt., (A.P.)
e-mail : asavadisudhama@gmail.com
Mobile : 94400 87823

Dr. ANNADANAM HANUMATH PRASAD
M.A., Ph.D. in Sanskrit
Lecturer in Sanskrit (Govt. Contract)
Matrusri Oriental College, Jillellamudi.
Bapatla Md., Guntur Dt., (A.P.)
e-mail : avnghp@gmail.com
Mobile : 9440 954 934

श्रीमद्वाल्मीकि रामायणम् आदिकाव्यम् । अस्य काव्यस्य प्रणयने महर्षेः लक्ष्यं स्वीय काव्यकथन कौशलप्रदर्शनं न अपि च स्वस्य काव्यस्य साहाय्येन समाजस्य उद्धरणमेव । तदर्थ मर्हं मानुषं नायक रूपेण चित्वा समाजस्य दर्शनीयम् । ततः अर्ह मन्विष्टवान् । स्वसमीपमागतं नारदमेवमपृच्छत् ''कोन्वस्मिन् साम्प्रतं लोके'' (बाल १/२-४) इति । स एव षोडशकलाप्रपूर्णः चन्द्रः इव षोडशगुणपूर्णः श्रीरामचन्द्रः। तादृशं नायकं समाजस्य पुरतः कृत्वा समाजसंस्करणमेव वाल्मीकि महर्षेः मुख्योद्देश्यमस्ति। श्रीरामस्य गुणगणप्रभाः सन्निहित पात्रेषु प्रतिबिम्ब भावेन द्रष्टुं शम्यन्ते । एवं रीत्या सम्पूर्णसमाजे तद्गुणप्रकाश प्रसारणमेव आदिकवेः इच्छा आसीत् ।

दशरथस्य कौसल्या, सुमित्रा, कैकेयी इति भार्यात्रयापेक्षया सार्धत्रिशतभार्याः सन्ति । ताः सर्वाः श्रीरामस्य मातृमूर्तयः एव । यतः ताः स्व पितुः भार्याः। तासां समुचितन्यायः न भविष्यतीति यथार्थविषयः । एवं अनेक जाया पाणिग्रहणं न युज्यत इति श्रीरामः मनसि भावयति । पितृ विमर्शनं रामस्य अनिष्टं कार्यम् । अतः सर्वस्यापि लोकस्य यथा अवगतं भवति, तथा एकपत्नीव्रत माचचार । सीता परित्यागानन्तरमपि व्रताचरणमेव कुर्वन् अश्वमेधयागसमये भार्यायाः स्थाने स्वर्णसीतां निर्माय यागं परिसमापयति । किन्तु अन्यस्याः पाणिन्तु न गृह्णाति ।

ज्ञातिश्छेदनलेन किम् ? इति लोकोक्तिः श्रूयते एव । प्रायशः सोदराः ज्ञातिवैरेण दृश्यन्ते । तन्नयुक्तम् । अतः सोदरमध्ये अनुबन्धः कथं भवेदित्यपि श्रीरामः सोदरसम्बन्धं लोकस्य अदर्शयत् । सीतया भरतशत्रुघ्नौ प्राणैः प्रियतमौ मम (अयोध्या २६/३३) इति वदति । भरतस्य कृते प्राणानपि दास्यामीति कैकेय्या कथयति । एवं लक्ष्मण विषयेऽपि सोदरभावं विशेषेण प्रकटयति । यदा रावणः शक्तिप्रयोगं कृत्वा लक्ष्मणं पातयति तदा श्रीरामः विलपन् -

देशे देशे कलत्राणि - देशे देशे च बान्धवाः।
तं तु देशं न पश्यामि - यत्र भ्राता सहोदरः।। (युद्ध - १०१/१५)

इति वदति । युद्धानन्तरं हनूमन्तं नन्दिग्रामं प्रेषयन् -

संगत्या भरतः श्रीमान् - राज्यार्थी चेत् स्वयं भवेत्।
प्रशास्तु वसुधां कृत्स्नाम् - अखिलां रघुनन्दनः।। (युद्ध - १२५/१७)

इति वदति । तस्य निन्दान्तु न करोति ।

एवं मित्रेण कथं भवेदित्यपि आटविकस्य विषये, वनचरस्य सुग्रीवस्य विषये, राक्षसजातीयस्य विभीषणस्य विषये दर्शितवान् श्रीरामः ।

सुहृदो मे भवन्तश्च - शरीरं भ्रातरस्तथा । (उत्तर - ३९/२३)

इति कपिवरैः कथयति । सुग्रीवादीन् परममित्राणीति आत्मीय सोदरा इति शरीरान्तर्भागाः इत्येव चिन्तयति । कष्टेष्वेव न सुखेष्वपि न विस्मृतवान् । स्वीय विजयवार्तां शृङ्गिबेरपुरं गत्वा गुहाय निवेदयत्विति हनुमन्तं प्रेषयति । निम्नजातीयाः इति न सम्भाव्य मित्राणीति गुहं, सुग्रीवञ्च आलिङ्गति । तत्सौभाग्यं तपस्सम्पन्नानां मुनीनामपि नास्ति ।

कृतज्ञता उत्तमः संस्कारः । कृतघ्नता नीच संस्कारः । अमुं विषयं सुन्दरकाण्डे वाल्मीकि महर्षिः समुद्रेण मैनाकाय बोधयति -

कृते च प्रतिकर्तव्यं - एष धर्मः सनातनः। (सुन्दर - १/११३) इति ।

श्रीरामः पितुः दहनसंस्कारं कर्तुं न शक्नोति । किन्तु कृतज्ञताभावेन जटायोः दहनसंस्कारं करोति । कृतज्ञता विरूद्धः कृतघ्नता कथं भवेदित्यपि किष्किन्ध काण्डे वर्णयति महाकविः । श्रीरामः लक्ष्मणेन भोगलालसस्य सुग्रीवस्य विषये एवं वदति -

कृतार्था ह्यकृतार्थानां मित्राणां न भवन्ति ये ।

तान् मृतानपि क्रव्यादाः कृतघ्नान् नोपभुञ्जते ।। (किष्किन्ध - ३०/७३)

इति कृतघ्नस्य कलेबरं क्रूरमृगाः अपि न स्पृशन्ति इति वदति । एवं लक्ष्मणोऽपि सुग्रीवेण ब्रह्मघ्न, सुराप, चोरव्रतभङ्गकाराणां प्रायश्चित्तमस्ति किन्तु कृतघ्नस्य पापस्य विमुक्तिरेव नास्ति इति सूचयति ।

सेव्य-सेवकभावः कथं भवेदित्यपि रामाञ्जनेय पात्र द्वारा वाल्मीकिमहर्षिः लोकस्य ज्ञापितवान् । ''मनोजवः, मारुततुल्यवेगः'' इति वर्णितः अपि आञ्जनेयः श्रीरामदूत इत्येव कीर्तितः । लङ्कायां आञ्जनेयः स्वीय परिचयं कुर्वन् -

दासोऽहं कोसलेन्द्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः।

हनुमाञ्शत्रुसैन्यानां निहन्ता मारुतात्मजः ।। (सुन्दर - ४३/९)

इति प्रकटयति ।

श्रीमद्रामायणे पुरुषाणामपेक्षया स्त्रीणामपि बहुविधाः संस्काराः तत्तत्पात्रमुखेन उक्ताः। वनवासाय गन्तुमुद्युक्तां सीतां कौसल्या समाहूय शिरमाघ्राय प्रोक्तानि वचनानि (अयोध्या - ३९/२०-२५) तन्निदर्शनानि भवन्ति । एवं मात्रा अनसूयया सीतायै प्रोक्ताः धर्माः अपि (अयोध्या - ११७/२१-२७) स्त्रीणां शिरिधार्याः, आचरणीयाश्च । एवमाचरन्त्याः सीतायाः चरित्र मेव रामायणमिति कृत्वा ''सीतायाश्चरितं महत्'' (बाल-४/७) इति कीर्तितम् ।

उत्तमसंस्कारवतां, नियमबद्ध जीवनयुक्तानां दम्पतीनां अपत्यानि उत्तमानीति श्रीरामजन्मद्वारा, दुस्सङ्गमानां दम्पतीनां अपत्यानि दुष्टनीति रावणजन्मद्वारा श्रीमद्रामायणे निरूपपितम् ।

जीवतो वाक्य करणात् - प्रत्यब्दे भूरि भोजनात् ।
गयायां पिण्डदानाच्च - त्रिभिः पुत्रस्य पुत्रता ।।

इति पुत्रस्य लक्षणमुक्तम् । अत्र वाक्य पालनं पुत्रस्य प्रथमं लक्षणं वाल्मीकिना राम पात्र द्वारा निरूपितम् । ''पट्टभिषिक्तोभव'' इति पितुः आज्ञां यथा स्वीकृतवान् तथैव कैकेय्या उक्त चतुर्दश वर्ष अरण्यवासः अपि पितृवचनमिति ।

एवं ताटक संहार सन्दर्भे गुरौ विश्वामित्रे आदिष्टे सति -

पितुर्वचन निर्देशात् - पितुर्वचन गौरवात् ।

वचनं कौशिकस्येति - कर्तव्य मविशङ्कया ।। (बाल - २६/२)

वनवास गमनं पितृवचनमिति कैकेय्या उक्ते सति पितृ शुश्रूषा, तस्य आज्ञापालनं एतदपेक्षया मानवस्य अन्यं धर्माचरणमेव नस्तीति -

न ह्यतो धर्मचरणं - किंचिदस्ति महत्तरम् ।

यथा पितरि शुश्रूषा - तस्य वा वचन क्रिया ।। (अयोध्य - १९/२२)

वदति श्रीरामः। स्त्री विषयेऽपि कथं भवेदिति सीता स्व पितृभ्यामुक्तमेवं वदति -

अनुशिष्टास्मि मात्रा च - पित्रा च विविधाश्रयम् । (अयोध्य - २८/१०)

न पिता नात्मजो वात्मा - न माता न सखीजनः।
इह प्रेत्य च नारीणां - पति रेको गतिः सदा ।। (अयोध्य - २७/६)

इत्यादि सीता वचनानि स्त्रीणां संस्कारप्रदायकानि ।

शत्रावपि धर्मः एव आचरणीयः इति रामः निरुपितवान् । रामरावण द्वन्द्वयुद्धे रावणः श्रान्तो भवति । तदा श्रीरामः "गच्छानुजानामि रणार्थित स्त्वम्" इति "अपगत श्रान्तः सर्वसन्नद्धो भूत्वा पुनरागच्छ" इति वदति । एवं रावण मरणानन्तरं श्रीरामः ।

महात्मा बलसम्पन्नो - रावणो लोकरावणः।

मरणान्तानि वैराणि - निर्वृत्तं नः प्रयोजनम् ।
क्रियतामस्य संस्कारो - ममाऽप्येष यथा तव ।। (युद्ध-१११/१००, १०१)

एतानि वचनानि शत्रोः विषये कीदृशः व्यवहारः अनुसरणीयः इति संस्कारः जायते । अतएव इन्द्रजित् वधसन्दर्भे लक्ष्मणः -

र्मात्मा सत्यसन्धश्च रामो दशरथि र्यदि । (युद्ध-९०/६९)

इति प्रतिज्ञाय जयं प्राप्नोति । एव मग्निप्रवेश समये सीतादेवी (युद्ध-११९/२६)

प्रतिज्ञा अपि रामस्य संस्कारस्य निदर्शनमासीत् ।

भ्रातृजाया मातृसमा इति आर्षवाक्यम्। सः संस्कारः लक्ष्मणे द्रष्टुं शक्यते। सुग्रीवे आभरणानि दर्शयति सति दुःखाश्रु कारणतः द्रष्टुमशक्तः रामः "सीतायाः वा न वा" इति लक्ष्मणं द्रष्टुं कथयति । तदा सौमित्रिः -

नाहं जानामि केयूरे - नाहं जानामि कङ्कणे ।

नूपुरेत्वभिजानामि - नित्यं पादाभिवन्दनात् ।। (किष्किन्ध - ६/२२,२३)

इति वदति । एतच्च उत्तम संस्कारिणः लक्षणं भवति ।

मनुजेन सत्कीर्तये प्रयत्नः करणीयः। अपकीर्तिः मरणतुल्यमेव । तस्मिन् विषये श्रीरामः -

अकीर्तिर्यस्य गीयेत - लोके भूतस्य कस्यचित्।
पतत्येवाऽधमान् लोकान् - यावच्छब्दः प्रकीर्त्यते।। (उत्तर - ४५/१२-१४)

इत्येतादृशानि वचनानि मनसि निधाय सर्वैः अस्माभिः व्यवहर्तव्यम् । एवं श्रीमद्रामायण ग्रन्थः सर्वकालसर्वावस्थासु समुचित संस्कारादिकं समये दत्वा समाजं सन्मार्गे नेतुं प्रभवति इत्यस्मिन् विषये नास्ति लेशोऽपि सन्देहः इति शम् ।

उपयुक्त ग्रन्थ सूची -

१. श्रीमद्वाल्मीकि रामायणम् (मूलमात्रम्)
२०२० वैक्रमाब्दे द्वितीयं संस्करणम् -- गीता प्रेस, गोरखपूर।

२. सूक्ति मुक्तावळिः।